

УДК [7.046.3:235.3]:177.5

АРИСТОКРАТИЧНИЙ АСПЕКТ ПОШАНУВАННЯ СВ. МИКОЛИ МІРЛІКІЙСЬКОГО І ВІДОБРАЖЕННЯ ЙОГО У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Любов БУРКОВСЬКА

*Науково-дослідний інститут українознавства МОНУ,
відділ національної культури,
вул. Ісаакяна, 18, 01135, Київ, Україна
тел./факс: 8 (044) 236-01-28, e-mail: info@rius.kiev.ua*

Автор подає комплекс доказового матеріалу, що розкриває аристократичний аспект пошанування святиителя у візантійській та давньоруській культурі. Розглянуто пам'ятки архітектури і мистецтва, що характеризують святого Миколу як покровителя знаті, захисника аристократичних суспільних прошарків.

Ключові слова: аристократичний аспект, мистецтво, культура, іконографія, храм, архітектура.

У науці здавна утвердився погляд, що культ св. Миколи Мірлікійського мав загальнохристиянський характер із переважанням народного аспекту пошанування святого. У зазначеному руслі проблему послідовно розробляли дореволюційні дослідники [1; 5]; вивчення її продовжувалось у наукових працях учених ХХ ст. [26; 27, с. 86-140].

Водночас, існує вагомий комплекс доказового матеріалу, що розкриває особливу грань пошанування святиителя – як покровителя знаті, захисника аристократичних суспільних прошарків. Попри безсумнівну присутність у візантійській і давньоруській культурі зазначеного аспекту, його значення та роль залишаються недостатньо дослідженими. Тільки в останні роки з'явилося кілька праць, у яких накреслено підходи до нового осмислення зазначеної проблеми [4; 23, с. 314-340].

Аристократична грань культу святиителя виразно проявилась уже в середньовізантійській період. Тогочасна сакральна архітектура та пам'ятки малярства підтверджують її існування. В імператорській церкві Неа, збудованій у Константинополі при Василії Македоняннині у 876–877 рр. містився вівтар св. Миколи [31, с. 374-378]. Храми св. Миколи були в монастирях св. Георгія в Манганах та Христа Пантократора в Константинополі [11, с. 34]. В аристократичному районі Константинополя – Піги (урочище “Іспігасі”) стояли два прославлені храми, посвячені св. Миколі, неподалік від одного з них, як розповідає Житіє святиителя, він явився уві сні імператору Константину [11, с. 23, 33].

За давнім візантійським переказом, у Константинополі існувала шанована, у дорогоцінному окладі ікона святиителя. З цією пам'яткою була пов'язана особлива традиція: її пошановував сам імператор, він час до часу приходив до неї на поклоніння, дотримуючись спеціальних церемоній. Архієпископ Антоній пише: “А вне

Золотых врат святей Никола пробилоб; и прокована вся икона серебром и позлачена. А когда царь приедет, и тогда открывают серебро, и целует царь во главу отнюду же кровь шла, и паки покрывают серебром” [11, с. 37].

Мозаїчний образ св. Миколи (бл. 1100 р.) розміщувався в консі дияконика церкви Успіння у Дафні [13, іл. 125-128]. Під куполом константинопольського Софіївського собору в реєстрі святительського чину, що датується IX ст., теж було мозаїчне зображення св. Миколи [13, іл. 125-128]. Схожий іконографічний варіант образу святителя представлений у мозаїці вівтарної апсиди київського Софіївського собору середини XI ст. у повнофігурному зображенні святительського чину [17, іл. 69, 73].

У досліджуваному контексті особливо важлива іконографія візантійської ікони Х ст. з монастиря св. Катерини на Синаї. У середнику, на золотому тлі, змальовано крупне поясне зображення св. Миколи. Образ святителя оточений невеликими за масштабом зображеннями, розміщеними на широких полях навколо середника, – це апостоли, святі воїни, цілители, покровителі імператора і його війська. Образи святих на полях творять змістовий символічний коментар до головного образу. У синайській іконі зображення святих вибудовують ступінчасту композицію, що опускається зверху донизу, відповідно до рангів і чинів святості. Вершина і центр композиції – сам Христос Пантократор, далі зображено найшанованіших святих, різних за служінням Церкві Христовій: першоапостоли Петро і Павло – засновники Церкви; захисники і мученики – святі воїни Георгій, Димитрій, Теодор та Прокопій; чудотворці і безсрібники – цілители Пантелеймон, Козьма і Даміан. Не виникає сумніву, що ця пам’ятка задумана як програмний твір, в основу якого покладено ідею соборної єдності Християнської Церкви, авторитету духовної влади її ієрархів [32, с. XII]. Схожу семантику демонструє мозаїчна ікона із зображенням св. Миколи на повен зріст і постатями святих на окладі з монастиря св. Іоанна Богослова на острові Патмос [2, с. 18].

Серед візантійської знаті великою популярністю користувались натільні іконки¹, хрести та енколпіони із зображеннями святителя [20, с. 5]. Прикладом такого вишуканого твору є візантійська іконка з камією “Св. Микола Чудотворець” (XI–XII ст.)², що зберігається в Оружейній палаті Кремля (Москва, Росія, Ор. палати 19005) [21, с. 21].

Образ св. Миколи зберігся на рідкісній пам’ятці візантійського мистецтва XIII ст. – залізному шоломі, відомому в історії мистецтва як “Шапка ерихонська” (№ Ор. палати 4416, Москва, Росія) [21, с. 8, 17]. Зображення св. Миколи вигравіруване на дорогоцінній візантійській пам’ятці – срібній чаші XI – XII ст., знайденій під час археологічних розкопок у Чернігові. Всередині чаші, на дні, в центральному медальйоні, представлений святитель Микола, а навколо – образи святих воїнів (Чернігівський музей) [30, с. 133-144].

¹ Мініатюрні іконки-камей – найдавніші й найдосконаліші твори візантійської дрібної пластики, їх вирізали з дорогоцінного і напівдорогоцінного каміння твердих порід (сапфір, смарагд, жадеїт, онікс, халцедон). Для натільних іконок більших розмірів використовували різних відтінків порфіри, яшми, ляпіс-лазур, змієвики-серпантини, стеатити.

² Камея має круглу форму (3x2,5 см), вирізана з двошарового агату. На білому тлі – поясне фронтальне зображення св. Миколи, вирізане на шарі коричневого кольору. Камея вставлена у хрестоподібну із заокругленими кінцями срібну з позолотою оправу, прикрашену сапфірами, альмандинами та крупними перлами [21, с. 21].

Віддзеркаленням визначної ролі культу св. Миколи у Візантії є композиція мініатюри з Біблії патріарха Льва Сакелларія (930–940 pp., Апостольська бібліотека, Ватикан)¹. На ній бачимо поклоніння святителю двох авторитетних представників духовної та світської влади: в центрі – постать святителя, а обабіч – єпископ Макар та імператор Константин, які на колінах припадають у молінні до його ніг [10, с. 359].

У цьому контексті важливо зупинитися на агіографії святителя, зокрема на його прославленому прижиттєвому діянні про трьох воєначальників імператора Константина. На думку дослідників, саме діяння “Чудо про стратілатів” лягло в основу розвитку грецької агіографії святителя і сприяло навдивовижу швидкому поширенню його культу. В основу літературної фабули зазначеного діяння покладено історію врятування стратілатів імператора Константина від страти й увірування імператора та його оточення у святість великого Чудотворця.

Князівський характер київського культу св. Миколи переконливо підтверджує значна кількість давньоруського фактологічного матеріалу – історичного, релігійного та мистецького. Літописні джерела свідчать, що проникнення на давньоруські землі перших відомостей про культ святителя Миколи відбулося задовго до Хрещення Русі. У Початковому літописі мовиться, що першу спробу охрестити Русь зробив 860 р. київський князь Аскольд, який сам був охрещений під ім’ям Миколи. По смерті Аскольда на його могилі спорудили церкву св. Миколи, а пізніше – й монастир на честь святителя [23, с. 24].

Дослідники припускають, що святитель Микола Мірлікійський був першим християнським патроном нововерненої Русі-України, а утвердження його культу було ініційоване діяльністю київського князя Володимира Святославича [4, с. 15]. У перші десятиріччя після хрещення Русі-України визначним осередком формування та поширення культу св. Миколи став храм Пресвятої Богородиці – Десятинна церква, яка у ті часи відіграла роль провідного ідеологічного центру Київської держави. У Десятинній церкві було влаштовано вівтар на честь св. Миколи, тут зберігалися древні корсунські ікони святителя, одну з яких, за давнім київським переказом, князь Володимир привіз із Херсонеса. Згідно із найновішими дослідженнями, князівська Десятинна церква у народі отримала назву “Микола Десятинний”, і її називали так упродовж тривалого часу [4, с. 13].

Масштаби поширення культу св. Миколи, його роль і значення для молодій Церкві Київської Русі розкриваються при дослідженні ідейних витоків живописного ансамблю Софіївського собору. За усталеною в науці традицією храм Софії Київської розглядають як своєрідну філософську концепцію, передану мовою архітектурних і малярських символів [24, с. 85-86]. Собор, присвячений Софії – Премудрості Божій, сприймали сучасники як дім “божественної істини”, яка найвиразніше відобразилась у величному живописному ансамблі храму [8, с. 13].

Образ св. Миколи відображено в соборі п’ять разів: у “Святительському чині” мозаїк головного вівтаря; на лопатці правого стовпа в центральному нефі; на хорах поряд з князівським місцем (на південно-західному стовпі); у північній зовнішній та південній внутрішній галереях.

У спеціальному дослідженні, присвяченому програмі одноосібних фресок Софіївського собору, історик Н. Нікітенко на підставі аналізу принципів добору і розміщення святих у фресковому ансамблі висловила гіпотезу, суть якої полягає

¹ Арк. 3r, Vat. Reg. gr. 1.

у припущенні, що при хрещенні князеві Володимирі було надане молитовне ім'я – Микола [18, с. 146; 19, с. 173-180]. Відповідно до східнохристиянського середньовічного звичаю, при хрещенні давали два християнських імені: одне – проголошене під час таїнства хрещення, друге – таємне, молитовне, яке нарікалося на честь найближчого до дня народження календарного святого [6, с. 517; 9, с. 262–263].

Київська чудотворна ікона св. Миколи Мокрого, як здавна на Русі називали прославлений образ, містилась у Софіївському соборі “на полатех” (на хорах), які, як відомо, були місцем перебування князя і його сім'ї під час богослужіння. У XVII ст., за свідченням Павла Алеппського, там існував вівтар в ім'я св. Миколи [22, с. 67].

Розвиток культу і пошанування св. Миколи у Києві отримали новий імпульс за князювання Всеволода Ярославича (1078–1093 рр.). Саме тоді при митрополиті Єфремі у 1091 р., за згоди князя Всеволода і його сина Володимира Мономаха у Києві було встановлено свято на честь перенесення мощів святителя з міста Міри в Малій Азії до італійського міста Барі [28, с. 3-4]. Слід зазначити, що Київська Русь визнала та встановила свято невдовзі після перенесення у 1087 р. мощів святителя і одразу після визнання його Західною Церквою. На відміну від Риму, Візантія, не змірившись із втратою дорогих для православної Церкви реліквій, свята цього не визнала. Таким чином, Київська Русь стала єдиною східнохристиянською державою, яка двічі на рік вшановувала пам'ять св. Миколи Мірлікійського. В усіх храмах Києва, поряд із богослужінням 6 грудня (свято Миколи Зимового), почали здійснювати престольну службу 9 травня (свято Миколи Весняного).

Автор сучасного дослідження давньоруського культу св. Миколи, релігієзнавець Н. Верещагіна, на основі західних церковних джерел зробила спробу дослідити історичний факт – передачі Папою Урбаном II у дар часток мощів св. Миколи з нагоди встановлення у Київській Русі свята Миколи Весняного. Доля святині, переданої Папою Римським через єпископа Федора київському князю Всеволоду Ярославичу, залишається наразі невідомою. Проте, дослідниця з'ясувала, що у дореволюційний час мощі святого зберігалися у двох храмах Києво-Печерської Лаври: в чудотворній іконі святителя у Великій Печерській церкві і в Миколаївській церкві Микільсько-Лікарняного монастиря [4, с. 15].

Київська традиція князівського пошанування святителя поширилася й утвердилася на землях Галицько-Волинського князівства. Літопис Руський свідчить, що король Данило Галицький неодноразово¹, перед важливими подіями, їздив молитися до церкви св. Миколи Жидичинського монастиря (неподалік від Луцька), де, очевидно, зберігалась особливо шанована ікона святителя [15, с. 383, 391-392].

Ікона на круглій дошці з поясным зображенням св. Миколи Мірлікійського, яка походить з церкви св. Миколи на Дворищі у Новгороді (Новгородський музей), надзвичайно виразно відображає особливу грань пошанування святителя – як покровителя, захисника і цілителя знаті. За легендою, чудесне “прибуття по водах” круглій іконі св. Миколи Мірлікійського з Києва до Новгорода пов'язане з хворобою (сліпотою) і чудесним зціленням князя Мстислава Володимировича. Щодо часу виникнення легенди про ікону “кругла дошка” (така назва утвердилась

¹ У літописі зазначається, що у рік 6735 (1227) князь Данило Галицький їздив на прощу до храму святителя; у рік 6743 (1235) їздив молитися до св. Миколи перед битвою з половцями [15, с. 383, 391–392].

за цією реліквією) у науці не існує одностайної думки. Деякі науковці вбачають у ній твір XVII ст¹. В Уваровському літописі під 1502 р. читаємо: “Того ж лета образ чудотворца Мирликийского приплыл из Киева в Великий Новгород, дчка круглая” [25, с. 314; 29, с. 139-140].

Вчені вважають легенду про зцілення Мстислава від круглої ікони дуже давнім переказом, зокрема, А. Марков вважав її давнім твором народної поезії [17, с. 451]. А. Красовський [2, с. 580] та архимандрит Леонід [14, с. 90-93], поєднуючи легенду про князя Мстислава з чудом про врятування “київського отротати” і перенесенням мощів св. Миколи, відносили цю подію до 1084–1091 рр.

У древніх новгородських літописах під 1113 р. повідомляється про закладення князем Мстиславом Микільської церкви, однією з підстав для зведення якої могла стати поява у Новгороді чудотворної круглої ікони святителя [7, с. 111-116].

Переказ про ікону стверджує, що це була копія знаменитого образу, який зберігався у Києві, “на полатах” Софійського собору, і який прославився завдяки діянню святителя – “Чудо про врятування київського немовляти” [14, с. 90-93].

Проте, жодних свідчень про її круглу форму немає, а в зображеннях цього чуда, які відомі в клеймах давньоруських житійних ікон з кінця XIII ст., ікона святителя Софійського собору завжди представлена прямокутною. Разом з тим, як зазначалося вище, у Микільському вівтарі храму Пресвятої Богородиці (Десятинної церкви) зберігалися дуже давні корсунські ікони св. Миколи візантійського письма. Можна припустити, що серед них була кругла за формою ікона св. Миколи. Ікона єпископа Мірлікійського на круглій дошці, за гіпотезою Е. Смирної, могла бути реплікою (прямою чи опосередкованою) якоїсь значної константинопольської вотивної ікони [25, с. 325].

У вшануванні ікони “кругла дошка” виразно проглядається культ св. Миколи Мірлікійського як цілителя, до того ж – цілителя аристократії. Схожу фабулу має розповідь про чудесне зцілення осліпленого під час феодальних міжусобиць сербського короля Стефана Дечанського (1320-ті р.) [3, с. 635-660].

Роль князівської культури і князів як носіїв візантійської традиції та провідників державницьких і духовних ідей молодій Київській державі – актуальна тема майбутніх досліджень, і, в цьому контексті, синкретичний характер культу св. Миколи Мірлікійського додає, на нашу думку, важливі факти для усвідомлення проблеми.

1. *Аничков Е.В.* Микола Угодник и Николай Чудотворец // Записки нео-филологического общества (бывш. Отд. филологического общества по романогерманской философии) при император. С-Петербурге. Университете. Вып. 2. – СПб., 1892. – № 2.

2. *Банк А.В.* Прикладное искусство Византии. IX – XII вв. Очерки. – М., 1978.

3. Великие Минеи Четии, собранные всероссийским метрополитом Макарием. – М., 1904. – Вып. 11. – Декабрь. Дни 6 – 7. – Стб. 635-660.

4. *Верещагина Н.В.* Перші загальнодержавні культу святих Климента і Миколая та їх відтворення у пам’ятках історії і культури Київської Русі – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступення за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – К, 1999.

¹ Список БАН, 34.4.1. датується по філігранях XVII ст. [25, с. 314].

5. *Веселовский А.Н.* Разыскания в области русских духовных стихов. Приложение к Т.ХХХVII // Записки имп. Академии Наук. – 1881. – № 3.
6. *Голубинский Е.* История русской церкви. – М., 1904. – Т. I. – Ч. 2.
7. *Гордиенко Э.А.* Икона святителя Николая на круглой доске из Никольского собора в Новгороде // Почитание святителя Николая Чудотворца и его отражение в фольклоре, письменности и искусстве. – М., 2007.
8. *Горский В.С., Крымский В.С.* София Киевская в контексте историко-философского исследования // Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура. – К., 1991.
9. *Дмитриевский А.* Богослужение в русской церкви в XVI веке. – Казань, 1884. – Ч. I.
10. *Колтакова Г.* Искусство Византии. – СПб., 2005. – Т. I.
11. Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского, в 1200 году. Под редакцией Х.М. Лопарева // Православный Палестинский сборник. – Т. XVII. – Вып.3. – СПб., 1899.
12. *Красовский А.* Установление в русской церкви праздника 9 мая в память перенесения мощей святителя Николая из Мир Ликийских в Бари // Труды Киевской духовной Академии. Т. 4. – К., 1874.
13. *Лазарев В.Н.* История византийской живописи. – Т. II. – М., 1986. – Ил. 125-128.
14. *Леонид (Кавелин), архим.* Житие и чудеса св. Николая архиепископа Мирликийского и похвала ему: исследование двух памятников древней русской письменности XI века // Памятники древней письменности и искусства. Вып. 34. – СПб., 1881.
15. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К., 1989.
16. *Логвин Г.Н.* София Киевская. – К., 1971. – Ил. 69, 73.
17. *Марков А.В.* Поэзия Великого Новгорода и ее остатки // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 18. – Харьков, 1909.
18. *Никитенко Н.Н.* К иконографической программе однофигурных фресок Софийского собора в Киеве // Византийский Временник. – Москва, 1987. – Т. 48.
19. *Никитенко Н.Н.* Программа однофигурных фресок Софийского собора в Киеве и ее идейные истоки // Византийский временник. – Москва, 1988 – Т. 49.
20. *Николаева Т.В.* Древнерусская мелкая пластика из камня XI – XV вв. // Свод археологических источников. – М., 1983. – Вып. Е 1-60.
21. *Писарская Л.В.* Памятники византийского искусства V – XV веков в Государственной Оружейной палате. – Л., М., 1970. – С.21. – Кат. 31 (XXXI); Государственная Оружейная палата Московского Кремля. – Альбом. М., 1958. Рис. 131.
22. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса. – М., 1897. – Вып. 2.
23. Релігієзнавчий словник / Відп. ред. А. Колодний. – К., 1996.
24. *Тиц А.А., Воробьева Е.В.* Пластический язык архитектуры. – М., 1986. – С. 85-86.
25. *Смирнова Э.С.* Круглая икона Св. Николая Мирликийского из новгородского Николо-Дворищенского собора. Происхождение древнего образа и его место в контексте русской культуры XVI в. // Древнерусское искусство. Русское искусство позднего средневековья: XVI век. – С.-Петербург, 2003.

26. *Успенский Б.А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). – М., 1982.

27. *Успенский Б.А.* Культ Николая на Руси в историко-культурном освещении. (Специфика восприятия и трансформация исходного образа) // Ученые записки Тартуского гос. Университета. Вып. 463. (Труды по знаковым системам. X.). – Тарту, 1978.

28. *Шляпкин И.* Русское поучение XI в. о перенесении мощей Николая чудотворца и его отношение к западным источникам. – СПб., 1881.

29. *Яковлев В.В.* Сказание об иконе Николая Чудотворца “круглая доска” и поздняя летописная традиция // Опыты по источниковедению: Древнерусская книжность: Сборник статей в честь В.К. Забирова. – СПб., 1997.

30. *Kovalenko V.P.* A New Byzantine Cup from Chernihiv // Acts XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected Papers. Moscow, 1991. Sheperdstown, 1996. Vol. 3 Art History, Architecture, Music.

31. *Janin R.* La géographie ecclesiastique de l'Empire byzantine. Paris, 1953. Pt. 1: Le Siege de Constantinople et le Patriarcat oecumenique, t. 3: Les eglises et les monasteres. P. 374-378.

32. *Weitzmann Kurt, Chatzidakis Manolis, Miatev Krsto and Radojic Svetozar.* A treasury of icons. From the Sinai peninsula, Greece, Bulgaria and Yugoslavia. – New York, 1966. – S. XII. – P. 16.

ARISTOCRATIC ASPECT OF HONORING OF SAINT NICHOLAS MIRLIKIYSKYI AND HIS REFLECTION IN THE MEDIEVAL CULTURE

LYUBOV BOURKOVSKA

*Department of National Culture
of Scientific and Research Ukrainian Studies Institute of
Ministry of Education and Science of Ukraine
18 Isaakyana Street Kyiv, 01135, Ukraine
tel./fax: 8 (044) 236-01-28, e-mail: info@rius.kiev.ua*

An author presented gives the complex of evidential material which clears up aristocratic aspect of honoring of saint both in Byzantine and Old Russian cultures. The author named pieces of architecture and arts, which characterise saint Nickels Mirlikiyskyi as a patron nobility and defender of social strata.

Key words: aristocratic aspect, arts, culture, iconography, church, architecture.

Стаття надійшла до редколегії 02.07.2008

Прийнята до друку 17.09.2008